

ERMENİ OLAYLARINI ANLAMAK: HOLOKOST İLE KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ

(UNDERSTANDING THE EVENTS OF 1915:
A COMPARISON WITH THE HOLOCAUST)

Sevin ELEKDAĞ

AVİM İnsan Hakları Uzmanı
selekdag@gmail.com

Özet: *Ermeni olayları pek çok yazılı esere konu olmuştur. Ancak bu tür araştırmaların büyük bir çoğunluğu tarafsız bir bakış açısından yoksundur. Bu makale, Ermeni olayını Holokost ile karşılaştırarak, Ermenilerin 1915'te yaşadığı olayları daha fazla anlamaya katkıda bulunmayı ve yapıcı bir tartışma ortamına destek vermeyi hedeflemektedir. Bu noktadan hareketle, söz konusu trajedilerin gerçekleşmesine yol açtığı ileri sürülen ideolojilere olduğu kadar, her iki olaydaki siyasi ve askeri yöneticilerin niyetlerine ve sorumluluklarının boyutuna da odaklanmaktadır. Böylelikle bu makale, ağırlıklı olarak yabancı kaynaklara ve arşiv belgelerine dayanarak, 1915 olaylarının gerçek niteliğini ve kapsamını ortaya koymayı amaçlamaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Turancılık, Nazi İdeolojisi, Nihai Çözüm, Nüremberg Uluslararası Askeri Mahkemesi, Divan-ı Harbi Örfi.*

Abstract: *The events of 1915 have been the subject of much literature. However, the great majority of such studies have lacked a discerning, impartial voice. This article seeks to encourage positive discussion, and contribute to a greater understanding of the events that befell the Armenians as of 1915 by way of comparing the Armenian case to that of the Holocaust. To this end, the ensuing analysis focuses on the ideologies purported to have facilitated the said tragedies as well as the intentions and responsibility of the respective ruling civilian and military elites in both cases. In doing so this article seeks to reveal the true nature and scope of the events of 1915 by way of utilizing archival documents and sources written predominantly by non-Turkish authors.*

Key Words: *Turanism, Nazi ideology, Final Solution, International Military Tribunal, Ottoman courts-martial.*

Giriş

R. Hrair Dekmejian'ın çok doğru bir şekilde belirttiği üzere, “insan ilişkilerinin karmaşıklığı göz önüne alınca iki ayrı tarihi olayın birbirine tamamen benzemesi mümkün değildir.”¹ Bu nedenle, Holokost² ve 1915 olayları gibi ortak özellikleri bulunan tarihi olayların veya trajedilerin, aynı zamanda farklılıkları da bulunacaktır. Farklılıkların ortaya konulması, Holokost ile karşılaştırılan olaylara hak ettiklerinden daha az önem atfedildiği anlamına gelmemektedir. Aynı şekilde, olaylardaki benzerliklerin vurgulanmasının, İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudi halkının çektiği acıyı hafife almak anlamına geldiği de söylenemez. Bu nitelikteki çabaların, yapıcı bir tartışma ortamını beslemeyi amaçlayan ve bu olayları tam olarak anlamayı teşvik eden teşebbüsler olarak görülmesi doğru olur.

Bu bakış açısıyla, 1915'te Ermenilerin maruz kaldıkları olayların Holokost ile karşılaştırılmasıyla, bu insanların çektikleri acının ardındaki nedenlerin ortaya çıkarılabileceği ve bu olayın gerçek niteliğinin anlaşılabilmesine kanaat getirilmiştir. Bu makale, “Ermeni olayını” Holokost ile karşılaştırırken okuyucuda bir önyargı oluşturmayı veya okuyucunun önceden belirlenen sonuçlara yöneltilmesini amaçlamamaktadır.

Ermenilerin 1915'te yaşadıkları olaylarla ilgili ahlaki tepkilerin yansıtılması ve çektikleri acıların ortaya koyulması amacıyla Holokost ile benzerlik kurulmasına ve bu maksatla “soykırım” sözcüğünün kullanılmasına çeşitli yazarlar tarafından sıklıkla başvurulmuştur. Bununla birlikte, birçok bilim insanı soykırım teriminin, Osmanlı Ermenilerinin maruz kaldığı tehcir³ ve ölümleri tanımlamak için kullanılmasının, terimin hukuki niteliğini göz ardı ettiğini kabul eder; zira bu terimi kodifiye eden 1948 tarihli B.M. Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi geriye dönük olarak uygulanamaz.

Söz konusu sözleşmenin yürürlüğe girmesinden evvel gerçekleşen olayları tanımlamak için soykırım terimini kullanmanın uygun olup olmadığı veya kullanılmasının tehlikeli bir emsal oluşturup oluşturmayacağı yönündeki bir tartışmadan kaçınmak ve incelenen konunun tarafsız bir bakış açısıyla ele alınmadığı gibi önyargılı görüşleri bertaraf etmek amacıyla; bu tartışma, çok sayıda insanın kaybına yol açan tarihi olayların karşılaştırılmasının soykırım terimine

1 R. Hrair Dekmejian, “Determinants of Genocide: Armenians and Jews as Case Studies,” *The Armenian Genocide in Perspective*, ed. Richard G. Hovannisian içinde (New Brunswick, New Jersey: Transaction Inc., 1986), s. 95.

2 Bu makalede Holokost terimi sadece Naziler tarafından Yahudilerin fiziksel olarak ortadan kaldırılmasına yönelik girişim için kullanılacaktır.

3 Ermeni olayı ile ilgili incelemelerde, İngilizcede sınırdışı edilme anlamına gelen “deportation” terimi yaygın bir şekilde kullanılsa da, bu çalışmada “relocation” teriminin Türkçe karşılığı olan tehcir kelimesi uygun görülmüştür; nitekim Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yer değiştirmeye zorlanmış, ancak İmparatorluk topraklarının dışına sürülmemiştir.

odaklanmayan bir analiz çerçevesinde ele alınmasının daha sağlıklı olacağı görüşünü benimsemektedir.⁴ Süregelen tartışmayı tek bir terime indirgemekten, adeta sabit bir fikir haline gelmiş tek bir kavramla sınırlamaktan kaçınan bu makale, her iki olayın gerçekleşmesinde rol oynadığı ileri sürülen ideolojilere ve bu olaylarda rol oynayan siyasi ve askeri yöneticilerin niyetleri ile sorumluluklarına odaklanmaktadır.

İdeolojik Zorunluluk

Diğer kitlesel katliamlarla karşılaştırıldığında, Holokost'un değerlendirilmesinde büyük ölçüde Nazi ideolojisine ağırlık verildiği görülür. Holokost'u yorumlayan çeşitli ekoller bulunmasına ve konuyu açıklamak amacıyla çeşitli nedenler ileri sürülmüş olmasına rağmen, karşılaştırmalı çalışmalarda egemen olan yaklaşım ideolojiye vurgu yapandır. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudilerin katledilmesinde Nazi ideolojisinin rol oynadığı ve bu ideolojinin ana unsurunun da anti-semitizm olduğu yaygın kabul görmektedir. Benzer şekilde çeşitli yazarlar, Osmanlı hükümetinin Ermenileri tehcir etme kararını, Ermenilerin grup kimliğine dayanan ve ayrımcı bir niteliği olan ideolojik hedeflere ulaşmak için verdiğini iddia etmektedir. Holokost ve 1915 olaylarının varoluş nedeni (yani *raison d'être'si*) R. Hrair Dekmejian'ın ifade ettiği üzere "ilgili siyasi elit kesimlerin desteklediği resmi ideolojilerden kaynaklanmaktadır."⁵ Her iki olayda da, mevcut ideolojilerin kurbanları yabancılaştırdığı ve bu şekilde kurbanların katledilmesine gerekçe oluşturduğu ileri sürülmüştür.

Bazı tarihçilere göre, Ermenilerin başına gelen trajedinin temelindeki neden, sosyolog Ziya Gökalp'ın benimsediği Turancılık hareketiyle aynı doğrultudaki Türk milliyetçiliği ideolojisinde bulunabilir. Robert Melson'un açıklamasına göre, 1908–1915 yılları arasında meydana gelen askeri ve siyasi felaketlerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC)⁶ veya Jön Türklerin ideolojik perspektifinde yarattığı "yeni milliyetçilik deneyimi", "Ermenilerin imajını sadık bir milletten tehlikeli bir yabancı bir azınlığa"⁷ dönüştürdü. Melson buna ek olarak şunu söyler: "Jön Türkler, ülkedeki azınlıkların varlığına meşruiyet kazandıran Osmanlılık ideolojisine tutunmaya devam etmiş olsalardı, jeopolitik bağlamda yaşanan askeri felaket ve değişimler otomatik olarak Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde bir değişim yaşanmasına yol açmayacaktı."⁸

4 Zira, soykırım teriminin duygusal ve siyasi etkileri o kadar büyük ki, ancak özgün kaynakların bulgularını kullanarak salt hukuki bir yaklaşımın benimsenmesiyle bu terimin suiistimal edilmesinin önleyebileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

5 R. Hrair Dekmejian, "Determinants of Genocide...", s. 88.

6 İTC, 1908–1918 yılları arasında iktidarda olan ve Sultan II. Abdülhamid'e karşı ihtilali başlatan parti idi.

7 Robert Melson, "Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915", *The Armenian Genocide in Perspective*, ed. Richard G. Hovannisian içinde (New Brunswick, New Jersey: Transaction Inc., 1986), s. 62.

Bu bağlamda, Turancılık ideolojisi ile kökleri ırkçılık ve anti-semitizime dayanan Nazi ideolojisinin yarattığı sonuçlar arasındaki paralellikleri belirlemeye yönelik çeşitli teşebbüsler olmuştur. Alman ırkının üstünlüğünü beyan eden Nazi ideolojisi, “Untermenschen (yani insanlık düzeyinde olmayanlar) arasında ırka dayalı çeşitli kategoriler belirlemişti ve açıkça ortadan kaldırılmak üzere etiketlenen ‘Ari olmayan’ Yahudiler de bunların arasındaydı.”⁹ Yine iddialara göre, “ağır dozda Avrupalı otoriter ve ırkçı düşünce akımıyla büyük ölçüde kaynaşmış olan aşırı Pan-Germen miliyetçiliğin bir kopyası”¹⁰ olan Turancılık ideolojisi “Osmanlı Türkleri arasında Türkçülük duygusunu arttırmayı amaçlıyordu.”¹¹ Bunun sonucu olarak da, azınlıkların dışlandığı ve bu ideolojinin Ermenilerin imha edilmek üzere hedef olarak seçilmelerini kolaylaştıran bir gerekçe oluşturduğu ileri sürülmüştür.

Bu çerçevede R. Hrair Dekmejian, Gökalp’i “Jön Türkler partisinin sosyo-politik hareketlerine Pan-Turancılık kapsamında rasyonel bir gerekçe kazandıran”¹² ideologlardan biri olarak tanımlamıştır. Robert Melson ise, “Gökalp’in geliştirdiği Turancılık anlayışının, Türklerin Ermenilerle yabancılaşmasını kolaylaştırdığı ve imha edilmeleri için bir zemin hazırladığını”¹³ belirtmiştir.

Ancak, dikkate alınması gerekir ki, herhangi bir ideolojinin, kurban grubun ve ona mensubiyet nedeniyle kişilerin imha edilmesine zemin hazırlayabilmesi için, bazı toplumsal ve tarihsel faktörlerin önceden şekillenmiş olması gerekmektedir. Örnek olarak, Robert G.L. Waite’in açıkladığı gibi, Holokost’un gerçekleşmesi, “büyük ölçüde, Alman tarihinin sürekli şekilde şiddetli bir antisemitizimi vurgulamış olması nedeniyle mümkün olabilmisti.”¹⁴ Waite bu değerlenmesine ek olarak şu hususun da altını çizerek: “Dünyada hiç bir ülkede, bu kadar çok etkili lider, Yahudi halkına karşı bu kadar uzun süre, bu denli gaddar bir nefret beslememiştir.”¹⁵ Christopher R. Browning’in deyişiyle, Hitler’in antisemitizmi,

8 Robert Melson, “Provocation or Nationalism....”, s. 73.

9 R. Hrair Dekmejian, “Determinants of Genocide....”, s. 90.

10 R. Hrair Dekmejian, “Determinants of Genocide....”, s. 89.

11 Roderic H. Davison, *Turkey* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1968), s. 112, Robert Melson, “Provocation or Nationalism,” 75’ten alıntılanmıştır.

12 R. Hrair Dekmejian, “Determinants of Genocide....”, s. 92.

13 Robert Melson, “Provocation or Nationalism....”, s. 78.

14 Robert G.L. Waite, “The Holocaust and Historical Explanation” *Genocide and the Modern Age, Etiology and Case Studies of Mass Death*, eds. Isidor Walliman and Michael N. Dobkowski, içinde (Syracuse University Press, 2000), ss. 163-164. Almanya tarihi, ırkçı antisemitizmin devam ettiğine tanık olsa da, (Richard Levy, Robert Wistrich ve Uwe Lohalm gibi) çok sayıda araştırmacının 1870 ile 1940 yılları arasında antisemitizmin düzeylerinde dalgalanmalar yaşadığına dikkat çektikleri unutulmamalıdır; bkz: William I. Brustein, *Roots of Hate, Anti-Semitism in Europe before the Holocaust*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), ss. 42-43. Özellikle 1920’lerin başlarından 1930’ların başlarına kadar yaşanan antisemitik etkinlikler ve propagandaların bir incelemesi için bkz: Oded Heilbroner, “German or Antisemitism?,” *The Histiography of the Holocaust*, ed. Dan Stone içinde (New York: Palgrave Macmillan, 2005): ss. 9-23.

15 Robert G.L. Waite, “Historical Explanation....”, ss. 163-164.

“nihai bir çözüme ulaşma arayışına ivme kazandıran ideolojik bir baskı unsuru yarattı.”¹⁶

Hitler ve Nazi Partisi iktidara gelir gelmez, ırkçı anti-semitizm ideolojisine dayanan bir dizi önlem aldılar. Bunlar, Uluslararası Askeri Mahkeme'nin Alman Savaş Suçluları Duruşması'nda verdiği hükümde şöyle belirtilmiştir:

1933'te Yahudilere yapılan zulüm resmi devlet politikası olmuştur. 1 Nisan 1933'te Nazi İmparatorluğu Kabinesi, Yahudi işyerlerinin boykot edilmesini onaylamış ve ilerleyen yıllarda Yahudilerin kamu görevinde, hukuk mesleğinde, gazetecilik ve orduda etkinlik göstermelerini kısıtlayan antisemitik bir dizi yasa kabul edilmiştir. 1935 Eylül'ünde sözde Nüremberg Yasaları kabul edilmiştir ki, bunların en önemlisi Yahudilerin Alman vatandaşlığından çıkarılmasını öngörendir.¹⁷

Böylece, Leo Kuper'in belirttiği gibi “Yahudiler o kadar çok kötüleminin ve yoğun bir nefretin hedefi oldular ki, sosyal açıdan toplumdan soyutlanmış hale gelmeleri”¹⁸ Nüremberg yasalarının kabulünden önce oldu.¹⁹

Buna mukabil, Almanya ve Avrupa'da ayrımcılıkla aşağılanma öznesi olan Yahudilere karşın, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda dikkate değer ölçüde hoşgörü ve saygıya muhatap oldukları çeşitli kaynaklarda sıklıkla belirtilmiştir. “Millet-i sadıka” veya “sadık millet” olarak tanınmanın sonucunda, Ermeniler kamu hizmeti alanı da dâhil olmak üzere her türlü meslek alanında yükselmişlerdir. Bütün tebaanın eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğunu belirten 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanını takiben 1876–1915 yılları arasında 29 Osmanlı Ermenisinin paşa ünvanı ile en yüksek sivil yönetici konumunda hizmet verdiği biliniyor. Ayrıca 22

16 Christopher R. Browning, *The Origins of the Holocaust, The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2004), s. 10. Holokost, yalnızca Hitler'in iktidara geçmesi veya Yahudilere karşı beslenen güçlü nefreti besleyen Alman tarihi ve siyasi kültürünün kaçınılmaz bir sonucu değildir; Holokost'un kaynağı, diğer etkenlerin yanı sıra, bu iki temel unsurun bileşkesi olarak görülmelidir.

17 Judgment of the International Military Tribunal for the Trial of the German Major War Criminals, Bkz.: “Judgment,” *The American Journal of International Law*, 41, no.1 (Ocak,1947): ss. 172-333, s. 181; (Alman Savaş Suçlularının Duruşması için oluşturulan Uluslararası Askeri Mahkeme Hükümü'ne www.yale.edu/lawweb/avalon/imt/prov/judcont.htm adresinden ulaşılabilir Yahudilere karşı uygulanan ırk ayrımcılığına sahte bir bilimsel temel kuran Nüremberg Yasaları iki kanundan oluşmaktaydı: Alman Kanı ve Alman Onurunu Koruma Kanunu (“Almanlar” ile - “Aryan olmayanlar” ifadesi yerine resmi olarak kullanılan-“Yahudiler” arasında evliliği ve evlilik dışı cinsel ilişkiyi yasaklayan yasadır) ile Reich Vatandaşlık Kanunu (yukarıda değinilmiştir). Bkz: Jeremy Noakes and Geoffrey Pridham, *Documents on Nazism 1919-1945* (New York: Viking Press, 1974), 463-467. Yahudilere karşı uygulanan ırksal ayrımcılığın ve soruşturmanın öz bir anlatımı için bkz.: Christian Gerlach, “Holocaust,” *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, vol. 1, ed. Dinah L. Shelton içinde (Macmillian, 2005), ss. 453-461.

18 Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 1981), s. 126.

19 Bu çerçevede olayların doruğuna ulaşması, Alman Savaş Suçlularının Duruşması için oluşturulan Uluslararası Askeri Mahkeme'nin aldığı Hüküm'de belirtildiği gibi “Nazilerin Yahudilere karşı yürüttükleri politikaların, Yahudilerin Almanların yaşamından tamamen çıkarılmasına kadar vardığı” 1938 sonbaharında gerçekleşmiştir (Bkz: “Judgment,” *The American Journal of International Law...*, s. 244).

Ermeni, dış işleri, maliye, ticaret ve posta gibi bakanlıklara getirilmiştir. Yine bu dönemde, 33 Ermeni Osmanlı Meclisi'nde üyelik yaparken, 7 Ermeni büyükelçilik, 11 Ermeni başkonsolosluk, 11 Ermeni de üniversitede profesörlük görevlerinde bulundular. Bunlara ilaveten 41 Ermeni de diğer üst düzey görevler üstlendiler.²⁰ İlginç bir olay da, 1914'te Mısırlı Ermenilerin lideri Boghos Nubar Paşa'ya zamanın sadrazamı tarafından resmen bakanlık teklif edilmesidir. Bu olaya atıfta bulunan Norman Stone, Hitler'in benzer bir teklifi Chaim Weizmann'a önerebileceğinin düşünülemediğini vurgular.²¹

Bu gerçekler ışığında, Ermenilerin en "sadık millet" olarak edindikleri bu çok uzun ömürlü imajın, ırkçılık bazında bir tehdit olarak algılanmaya dönüşmesini açıklamak oldukça zor görünüyor. Esasen, Robert Melson'un belirttiği gibi, İTC yöneticileri ile üyeleri köklü ırkçı inançlara sahip kişiler değillerdi ve Ermenilere, Nazilerin Yahudilerin baktıkları gözle bakmamışlardır. Melson'un aktardığı üzere, "Türkçeyi akıcı şekilde konuşan ve Müslüman olmuş kimi Ermeniler kendilerini kurtarabildi veya kendilerine sempati duyan Türkler tarafından kurtarılabildiler. Oysa, böyle 'istisnalar' ırkçı kurama ters düşen bir yaklaşım oluşturacağından, Naziler tarafından hoş karşılanmazdı."²²

Ermenilere yönelik bir ırkçılık mevcut değilken, Turancılığın uzantısı Türk milliyetçi ideolojisinin, İmparatorluğun diğer azınlıkları içinde neden Ermenileri hedef olarak seçtiğini açıklamak da zor görünüyor. Ermenilerin, Holokost'ta olduğu gibi, sadece kimliklerinden dolayı imha edilmelerinin, özellikle bu gruba yönelik ırkçı bir saik veya nefret saiki olmaksızın tasarlanmış olması olası görünmüyor.

Taha Parla bu konuyla bağlantılı olarak, Ziya Gökalp'ın milliyetçiliğinin "ırkçı ve yayılmacı olmayan, çoğulcu bir milliyetçilik" olduğunu ve "kesin surette dil ve kültüre dayandığını" belirtir.²³ Yani, bu ideolojiye göre Türk milleti ırksal veya etnik bir gruba değil, Ziya Gökalp'ın kelimeleriyle, "eğitim ve kültürün paylaşılmasına"²⁴ dayanmaktadır. Gökalp'ın düşüncelerini ve Turancılık ideolojisini, azınlıklar veya belirli bir grubun yok edilmesini kolaylaştıran felsefi bir temel (veya eylem planı) olarak değerlendirmenin aksine, Türk kültürüne

20 *Türk Ermenilerden Gerçekler* (İstanbul: Jamanak Yayınları,1980), s. 4.

21 Norman Stone, "Vote Turkey This Year", *Spectator*, 18 Aralık 2004. Boghos Nubar Paşa'ya Türk Meclisi'nde görev alması için yapılan teklif çeşitli kaynaklarda geçmektedir; örneğin bkz: Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 2, Kısım 3 (Ankara: TTK, 1983), s. 181.

22 Robert Melson, *Revolution and Genocide, On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago: University of Chicago Press, 1996), ss. 251- 252.

23 Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924* (Leiden: E. J. Brill, 1985), 25-26, 120; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 45'ten alıntı.

24 Ziya Gökalp, *Principles of Turkism*, translated by Robert Devereux, (Leiden: Brill, 1968) s. 28; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 45'tan alıntı.

duyulan gururun yeniden canlandırılmasına yönelik bir arzuyu ifade ettiği şeklinde yorumlamak yanlış olmayacaktır.

Buna göre, Nazilerin savunduğu ideolojinin içeriği ile Turancılığın savunduğu ideolojinin içeriği açıkça birbirinden farklıdır. Esasen Melson, “Avrupa’daki antisemitizmle eşdeğerde olan bir anti-Ermeni ideolojisinin, Osmanlı İmparatorluğu’nda veya Türkiye’de hiç bir zaman görülmediğini”²⁵ kabul etmektedir.

Kesin bir ideolojik yönelim üzerinde hiçbir zaman anlaşamamış olan Genç Türk liderleri açısından, Turancılığın, “fazla önemsenmeyen bir kenar eğilimi”²⁶ teşkil ettiğini de belirtmek gerekiyor.²⁷ Buna mukabil, Nazi partisi ortaya çıktığı andan itibaren net bir ideolojik yönelime sahip olmakla kalmamış,²⁸ Browning’in de belirttiği üzere, “Hitler’in ideolojik ve duygusal nitelikteki antisemitizm önceliği ve tarihi ırkçı bir mücadele olarak algılayan anlayış, Parti’nin ve Nazi liderlerinin çoğu tarafından paylaşılan bir görüş oluşturmıştır.”²⁹

Tüm bu nedenler birlikte ele alınıp değerlendirildiğinde, Holokost’un aksine, 1915’te yaşanan olayların “varoluş nedeninin” bir ideolojik görüşle açıklanamayacağı ve bunun Türk Milliyetçi İdeolojisinden veya Turancılıktan başka bir yerde aranması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Tasarlanan Nihai Amaç

Yahudi halkının fiziki olarak yok edilmesinin, büyük ölçüde merkezi liderliğin isteği doğrultusunda gerçekleştirildiği ve önceden planlanmış tasarımlara dayandığı yaygın bir şekilde kabul görmüştür.³⁰ Bu bakış açısı isabetli

25 Robert Melson, *Revolution and Genocide...*, s. 256.

26 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 35.

27 Bkz: Ronald G. Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington: Indiana University Press, 1993), 108; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 35’ten alınmıştır. Bu gözleme paralel olarak, Eric J. Zürcher, İTC liderlerinin ne kadar “ideolojik açıdan eklektik olduğunu ve bu kişilerin ortak paydasının da ortak bir ideolojik programdan ziyade, bir dizi ortak tavır olduğunu” belirtmiştir. Bkz: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (London: I.B. Tauris, 1997), s. 137.

28 Anti-semitizmin Nazi Partisi’nin doğuşundan itibaren düşünce ve propagandalarında önemli bir yere sahip olduğu, Münih’te 24 Şubat 1920’de halka açık ilk toplantısında duyurusu yapılan Nazi Partisi’nin programında yer alan (ve Parti dağılmaya kadar değişmeden kalan) 4. Maddede açıkça görülmektedir: “Sadece bu ırkın üyesi olanlar vatandaş olabilirler. Bu ırk sadece Alman kanından gelen üyeleri kapsar, hangi dine mensup olduğu önemli değildir. *Bunun sonucu olarak da, hiçbir Yahudi bu ırkın üyesi olamaz*”. Bkz: Alman Savaş Suçlarının Duruşması için oluşturulan Uluslararası Askeri Mahkeme’nin aldığı Hüküm (alıntı: “Judgment”, *The American Journal of International Law*, s. 175); italikler eklenmiştir.

29 Christopher R. Browning, *The Origins of the Holocaust ...*, s.10.

30 Yahudi soykırımının daha önceden tasarlandığına ilişkin tartışmalar olayın özüne değil zamanlamaya yönelik tartışmalardır. Yani, Avrupa’daki Yahudileri yok etme kastının var olduğu konusunda tarihçiler uzlaşmıştır ancak bu kastın kesin olarak ne zaman şekillendiği konusunda fikir ayrılığına düşülmüştür. Nihai Çözüm ile sonuçlanan karar verme sürecine ilişkin genel bir tarihçe için bkz: Christopher R. Browning, “The Decision Making Process,” *The Hystography of the Holocaust*, ed. Dan Stone içinde (New York: Palgrave Macmillan, 2005): ss. 9-23.

görülmektedir; zira bir grubu fiziksel olarak yok etme niyetini gerçekleştirebilmek için, her halükarda, belli bir dereceye kadar planlamaya ve özel kastın amacına uygun sonuçları ortaya çıkarmakla görevli olan bir örgütte ihtiyaç vardır. Bu unsurlar, Osmanlı Ermenilerinin tehciri esnasında yaşanmış olan trajik olayların, önceden tasarlanmış devlet destekli bir imha planıyla açıklanıp açıklanmayacağını ve/veya bunun kasıtlı olarak yapılıp yapılmadığını anlamak açısından çok önemlidir; nitekim sonuçların tek başına olayın böyle bir nitelik taşıdığını muhakkak surette ortaya koymasını mümkün değildir.

İkinci Dünya Savaşı'nın, Nihai Çözümü uygulamaya koymak açısından elverişli koşullar sağladığı sıklıkla belirtilir. Christopher Browning'ın deyişiyle 1941'den itibaren "Yahudi politikasının fikir bazında daha fazla gelişmesi mümkün değildi. Geriye sadece uygulamaya konulması kalmıştı." Yani bu tarihle birlikte nihai amaç net olarak tasarlanmıştı. İmha kamplarının yeri seçilmiş ve zehirli gazla farklı öldürme yöntemleri test edilmişti. Bu aşamadan sonra Nihai Çözüm, Koruma Timi (Schutzstaffel-SS), Alman İstihbarat Servisi (Sicherheitsdienst-SD), Gestapo ve Nazi Partisinin Liderlik Kıtaları yoluyla gerçekleştirilecekti.

Avrupalı Yahudileri imha etme planını uygulamaya koymak için görevlendirilmiş belirli örgütlere benzer şekilde, Ermeni örneğinde de Teşkilat-ı Mahsusa'nın, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından amaçlarını gerçekleştirmek üzere birincil araç olarak kullanıldığı çeşitli yazarlar tarafından ileri sürülmüştür. Hrair Dekmejian'ın belirttiği üzere, tehcir kararını icra etmekle görevlendirilen örgüt "etkisiz" eyalet valileri ve yerel parti yetkililerine danışmadan çalışan Teşkilat-ı Mahsusa'ydı.³¹ Vahakn Dadrian da Ermenileri yok etme yönünde bir planın uygulamaya konulması için İTC tarafından kullanılan birincil araç olarak yine Teşkilat-ı Mahsusa'dan söz etmektedir.³²

Bununla birlikte, pek çok bilim insanı bu iddialara oldukça ikna edici nedenlerle karşı çıkmaktadır. Guenter Lewy, Dadrian'ın tehcir esnasında meydana gelen ölüm olayları ile Teşkilat-ı Mahsusa arasında bir bağlantı olduğu iddiasını desteklemek için başvurduğu Alman belgelerini aktarma yönteminin güvenilirliğini sorgulamaktadır. Bu bağlamda en çarpıcı örneği vermek gerekirse, bu belgelerden biri Alman Subayı Albay Stange tarafından yazılmış 23 Ağustos 1915 tarihli bir rapordur. Şaşırtıcıdır ki, bu raporda "Teşkilat-ı Mahsusa" terimi hiçbir şekilde yer almamaktadır.³³ Aynı şekilde, Edward Erickson de özgün belgelerin Dadrian'ın iddialarının güvenilirliğine katkıda bulunmadığına ışık

31 R. Hrair Dekmejian, "Determinants of Genocide..." s. 87.

32 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to the Caucasus* (Providence, RI: Berghahn, 1977), s. 237.

33 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 84.

tutar.³⁴ Bu konuyu ayrıntılı bir şekilde incelemiş olan Philip Stoddard'ın da aralarında bulunduğu çeşitli diğer bilim insanları da Teşkilat-ı Mahsusa'nın tehcir sürecinde yer almadığını ortaya koymuşlardır.³⁵

Ancak bu durum, tehcir esnasında ortaya çıkan kötü sonuçların Osmanlı Hükümeti tarafından amaçlandığı ve teşvik edildiği fikrini mutlak surette geçersiz kılmaz. Bu çerçevede birçok araştırmacı, 30 Mayıs 1915'te Türk Bakanlar Kurulu tarafından onaylanan (ve resmi tehcir kararının verilmesinden önce yayımlanan) yönetmeliğe dikkat çekerler. Buna göre tehcir edilecek Ermeniler taşınabilir tüm mallarını ve hayvanlarını alma hakkına sahiptirler (madde 2); yolculuk sırasında yerel yöneticilere Ermenilerin canlarını ve mallarını korumaları ve seyahatleri esnasında yiyecek ve yatacak yer temin etmeleri (madde 3) ve yerleştirilecekleri yerlerin sağlığı korumaya uygun ve tarım ile inşaat yapmaya elverişli alanlar olması için özen gösterilmesi gerektiği (madde 4) yolunda talimat verilmişti.³⁶

Buna göre, Osmanlı Hükümeti'nin tehcir edilen Ermenilerin hayatlarını güvence altına almayı amaçladığı ve dolayısıyla tehcir esnasında yaşanan can kayıplarına yol açmak gibi bir niyeti olmadığı söylenebilir. Ancak, Lewy'nin de işaret ettiği üzere tehcire ve yeniden iskân sürecine ilişkin uygulama “yasalarda belirtilen usullere pek benzemiyordu.”³⁷ Buradan hareketle, sözü edilen yasal düzenlemelerin Osmanlı Ermenileri imha etmeyi amaçlayan bir planı gizlemek için yapıp yapılmadığı sorusu akla gelebilir.

Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw'a göre “Osmanlı Bakanlar Kurulunun o zamanki gizli kayıtları dikkatle incelendiğinde herhangi bir İTC lideri veya merkezi hükümetteki herhangi bir yetkilinin toplu katliam emri verdiklerine dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır.”³⁸ O dönemde İçişleri Bakanı olan Talat Paşa anılarında şu

34 Edward J. Erickson, “Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame, Reexamining History”, *Middle East Quarterly*, (Yaz 2006): s. 6 [makale için: <http://www.meforum.org/article/991>] Edward Erickson Osmanlı Ermenilerinin tehcir görevine kimlerin karıştığına ilişkin alternatif bir olasılık sunmaktadır:

Osmanlı Erkanı Harbi, 21 Kasım 1914 tarihinde, Yedek Süvari Birliklerinin görevine son vermiştir ve toplam yirmi-dokuz yedek süvari alayından yalnızca yedisi 3. Ordu'da kalmıştır. Diğer alaylar feshedilmiş ve ‘10.000 yedek süvari bütün bölgeye dağıtılmış ve köylerine dönmüşlerdir’. Bunların çoğu aşiret mensubu Kürt veya Çerkes idi ve terhisin ardından işsiz kalmışlardı. Bu kişilerin çoğu 1915 yılının sonbaharında Ermenileri tehcir etme görevine yönelmiş olabilirler.

35 Bkz: Philip H. Stoddard, “The Otoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa” Doktora tezi, (Princeton University, 1963). Ayrıca bkz: Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 83.

36 Bkz: Osmanlı Dâhiliye Nezâreti, Göçmenleri ve Aşireti İskân Müdürlüğü, “30 Mayıs 1915 Tarihli Savaş Durumu ve Olağanüstü Siyasi Zorunluluklar Nedeniyle Başka Yerlere İskân Olunan Ermenilerin Yerleşme, İlaş ve Diğer Konular Hakkında Yönetmelik”, ATASE A. BDHK., Klasör: 361.Dosya:1030 (1445), Fihrist:1, *Türk-Ermeni İhtilâfı Belgeler*, eds. Prof. Dr. Hikmet Özdemir ve Doç. Dr. Yusuf Sarıay içinde (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No 126, Nisan 2007), Belge no. 23, ss. 78-79.

37 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 155.

38 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 316.

sözlere yer veriyor: “Doğu eyaletlerimizdeki birçok Ermeni’yi sınır dışı ettiğimizi kabul ediyorum; ancak bu olayda asla önceden hazırlanmış bir plana dayanarak hareket etmedik.”³⁹ Bu hususlar dikkate alındığında, Ermeni devrimci örgütlerin sadece liderlerinin ve önde gelen üyelerinin tehcir edilmesini öngören 24 Nisan 1915 tarihli emrin, daha geniş çapta Ermeni topluluğunu kapsamasına kaynaklık eden nedenler önem kazanıyor.

Bu amaçla alınan resmi karar, 26 Mayıs’ta Van eyaletinde gerçekleşen Ermeni isyanından ve orada yaşayan Müslüman nüfusun katledilmesinden sonra alınmıştır. Belirtilen tarihte, Richard Hovannisian’ın da aktardığı üzere, İçişleri Bakanı Talat Paşa, Sadrazam’a aşağıdaki iletiyi göndermiştir:

Son zamanlarda savaş bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının Osmanlı sınırını devlet düşmanlarına karşı korumakla uğraşan ordunun harekâtını güçleştirme ve erzak ve askeri mühimmatın ulaştırılmasını zorlaştırma ve düşman ile emellerini ve faaliyetlerini birleştirme ve özellikle düşman saflarına katılma ve ülke içerisinde askeri kuvvetlere ve masum halka silahlı olarak saldırı ve Osmanlı şehir ve kasabalarına musallat olarak öldürme, yağma, çapul ve düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlayarak müstahkem mevkiileri bildirme cesaretleri bu gibi ihtilal unsurlarının harekât sahasından uzaklaştırılmasını ve asilere harekât üssü ve sığınak olan köylerin boşlatılmasını gerektirerek, merkezi hükümet ve yerel memurlar ile danışılarak askeri amirlerce icraata da başlayıp, Van, Bitlis, Erzurum Vilâyetleri ile Adana’nın merkezi, Sis’in merkezi ve Mersin’in merkezi dışında Adana, Mersin, Cebelibereket, Kozan Livaları ve Maraş’ın merkezi dışında Maraş Sancağı ve Halep Vilayeti’nin merkez kazaları dışında İskenderun, Bilan, Cısr-i Şugur ve Antakya kazaları, köyleri ve kasabalarında oturan Ermeniler’in güney vilâyetlerine gönderilmesine süratle başlanarak, Van Vilâyeti’yle sınırdış olan kuzey kısmı ayrı olmak üzere Musul Vilâyeti’ne ve Zor Sancağı’na ve Urfa’nın merkezi dışında Urfa Sancağı’nın güney kısmına ve Halep Vilâyeti’nin doğu ve güneydoğu kısmına ve Suriye Vilâyeti’nin doğu kısmında hükümet tarafından belirlenen ve ayrılan yerlere gönderilme ve yerleştirilmesine başlanılmış ve devam edilmekte[dir].⁴⁰

39 “Posthumous Memoirs of Talaat Pasha,” *Current History*, 15 (Kasım 1921), s. 295.

40 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley: University of California Press, 1967), 50. Tam metin için bkz: “Dâhiliye Nezâreti’nden Sadâret’e, Göçmenler ve Aşiretler İskân Müdürlüğü, 26 Mayıs 1915”, *Türk-Ermeni İhtilâfı Belgeler...*, s. 55.

Bahsi geçen iletideki nedenlere paralel olarak, Ovannes Kaçaznuni (Ermenistan Cumhuriyeti’nin ilk Başbakanı), 1923 tarihli Taşnak Partisi Kongresi’ne sunulan Konferans Raporu’nda şöyle demektedir: “Biz kayıtsız şartsız Rusya’ya yönelmiş durumdaydık. Herhangi bir gerekçe yokken zafer havasına kapılmıştık; sadakatimiz, çalışmalarımız ve yardımlarımız karşılığında Çar Hükümeti’nin (Güney Kafkasya Ermenistanı ile Türkiye’nin

Standford Shaw'ın ifade ettiği üzere, silahlı Ermeni Komita liderlerinin açıkça ülkenin düşmanlarına destek verdiklerini ilan ettikleri bir zamanda, hangi Ermeninin Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalacağını ve liderlerinin çağrısına kimin cevap vereceğini belirlemek mümkün olamazdı.⁴¹ Dolayısıyla, Ermenilerin savaş alanından ve diğer stratejik yerleşimlerden uzaklaştırılarak zarar vermeyecekleri yerlere götürülmeleri zorunluydu.

Yukarıdaki tarihi gerçekler, Ermeni olayını Holokost'tan oldukça belirgin şekillerde ayırır. Leo Kuper'in belirttiği üzere, Nazi ideolojisinin uygulanmaya konulması sonucunda "elde edilecek hiçbir askeri hedef olmadığı gibi, Alman sömürgesi olarak işgal edilecek hiçbir toprak da yoktu." Kuper, Yahudilere yapılan zulmün "öncelikli amaç" haline geldiğini ve bu amaç uğruna askeri önceliklerin bile feda edildiğini belirtiyor (1944'te Macaristan'dan sınır dışı edilen Yahudilerin, yenik Alman kuvvetlerinin geri çekilme hatlarında tıkanmaya neden oldukları gibi). Bu nedenle, Kuper, Holokost'un "bir halkın sırf grup aidiyeti nedeniyle yok edilmesinin en kapsamlı biçimde gerçekleştirilmesi olduğunu" ifade etmektedir.⁴² Aynı şekilde Robert Waite, Hitler'in Yahudileri fiziksel olarak imha etme politikasının, Alman devletine karşı bir tehdit teşkil eden yıkıcı unsurları ortadan kaldırmak için tasarlanmadığını belirtir; Hitler 1933'te iktidara geldikten sonra bile Yahudiler ülkelerine sadık kalmışlardır. Waite, Yahudilerin "bir şey yaptıkları için değil, sadece var oldukları, doğmuş oldukları için öldürüldüklerini" belirtir.⁴³

Ermeni eyaletlerinden oluşan) Ermenistan'ın bağımsızlığını bize armağan edeceğine emindik." [Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok* (İstanbul: Kaynak Yayınları, Nisan 2006), s. 38].

Benzer şekilde, *The Times of London* gazetesine yazdığı bir mektupta Boghos Nubar (1919 tarihli Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Delegasyonu Başkanı) şunları söylemiştir: "Maalesef birkaç kişi dışında bilinmeyen bir gerçeğin altını çizmek zorundayım; savaş başladığı günden itibaren Ermeniler tüm cepheelerde Müttefik Kuvvetlerin yanında savaşmışlardır ve... Ermeniler de-facto muharip olmuşlardır, zira öfkeli bir şekilde Türkiye'yle aynı tarafta olmayı reddetmişlerdir." [Boghos Nubar Paşa, *The Times of London* gazetesine yazısı, 30 Ocak 1919, s. 6]

Aynı şekilde, Türkiye'de ikamet etmekte olan çok sayıda Amerikalının ifadeleri, Sadrazam'a iletilen yukarıdaki yazışmada bahsedilen nedenlerin ne kadar da gerçeklik içerdiğine tanıklık etmektedir. Örneğin bkz: Arthur Tremaine Chester, "Angora and the Turks," *New York Times Current History Journal*, Şubat 1923, ss. 758-764 (özellikle s. 763) ve John Dewey, "The Turkish Tragedy", *The New Republic*, sayı 40, 12 Kasım 1928, ss. 268-9. Belirtilen bu ikinci kaynaktaki John Dewey gözlemlerini şöyle aktarır:

Ermenilerin yaşadıkları acılara hakikaten de üzülen ve yas tutan birkaç Amerikalı zaten olayın farkındaydı... ve Dünya Savaşı'nda Ermenilerin ihanet edip yaşadıkları Türk kentlerini Rus işgalcilere nasıl teslim ettiklerini; iç savaş için nasıl yüz elli bin askerden oluşan bir ordu kurduklarıyla ve en az yüz Türk köyünü yakarak o köylerdeki nüfusu yok ettikleriyle nasıl övündüklerini biliyorlardı.

Arthur T. Chester ve John Dewey gibi olaylarla ilişkisi olmayan kişilerin gözlemleri çok büyük önem taşımaktadır çünkü o sırada "Ermenistan ile Türkiye'deki durum hakkında yanlış bilgiler ve doğru olmayan raporlar" dolaşıma girmişti (bu husus ile ilgili olarak bkz: İstanbul'daki A.B.D. Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol'dan, Dr. James Barton'a, 28 Mart 1921; U.S. Library of Congress: Bristol Papers, Geneneral Correspondance, Container no. 34; ve AmerikaYabancı Misyona İdare Heyeti Yabancılar Dairesi Sekreteri Dr. James L. Barton tarafından Amiral Mark Bristol'a yazılan mektup, 6 Mayıs 1921; U.S. Library of Congress: Bristol Papers, General Correspondance, Container no. 34).

41 Standford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 315.

42 Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use...*, s. 124

43 Robert G.L. Waite "Historical Explanation..." s. 165.

Buna karşılık, Ermeni örneği bağlamında alınmış olan tehcir kararı, askeri zorunluluklar nedeniyle başvuru bir tedbir olarak karşımıza çıkmaktadır. Tehcirin, Ermenileri ölüme sürüklemek için değil, İmparatorluğu ölümün kapısından geri döndürmek için gerçekleştirildiği söylenebilir.⁴⁴ Steven T. Katz'ın belirttiği gibi “sınır dışı etme politikası mantıksal olarak yolculuk sonunda insanların hayatlarına devam etmelerini öngördü ve gerçekten de yüz binlerce Ermeni bu yolculuktan sonra hayatta kalmayı başardı. Aksine, Nazilerin niyeti Yahudileri hiçbir kaçış yolunun olmadığı Auschwitz'e sürmek oldu.”⁴⁵

Buna ilaveten, Yahudilere karşı yürütülen dehşet eylemi sadece Almaya'daki Yahudilerle sınırlı kalmayarak tüm Avrupa'yı da kapsamıştır. Aslında Leo Kuper'in belirttiği gibi, “Nazi doktrini diğer kıtalardaki ülkeler tarafından da ihraç veya ithal edildi.”⁴⁶ Oysa tehcir kararı, İmparatorluk sınırları dâhilinde yaşayan Ermenilerle sınırlıydı ve İstanbul, İzmir ve Halep gibi çeşitli şehirlerdeki geniş topluluklar tehcire dâhil edilmeden ve savaştan büyük ölçüde zarar görmeden kurtuldular.⁴⁷

Bu bakımdan, yukarıda izah edilen tehcir kararının temelindeki nedenler, Holokost'un arkasındakilerden çarpıcı biçimde farklılık gösterir. Osmanlı yetkilileri, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanlarına açık destek vermeleri üzerine, onları işgalci Rus ordularının ilerleme hattının uzağına yerleştirmiştir. Yine de bu durum hayatını kaybeden pek çok sayıdaki Osmanlı Ermenisinin ölümünü açıklayama yetmez; bu ölümler, gerekli tarihsel ortam ve koşullar dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Leo Kuper'in haklı olarak aktardığı üzere, “Türk yöneticiler savaşa girerken taşıdıkları büyük umutları artık kaybetmiş, sınırlarını ve dağılan İmparatorluklarını çaresizce savunma derdine düşmüşlerdi.”⁴⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıldığı ve son günlerini yaşadığı bu dönemde ve çok kısa bir süre içerisinde bu sayıdaki insanı tehcir etme işi hükümet kapasitesinin oldukça ötesindeydi.

Tehcirin gerçekleştiriliş tarzı ve vuku bulan can kaybı, ne savaştan taraf olarak katılan bir dünya savaşının koşullarından, ne de ulusal güvenlik ortamından soyutlanabilir. Osmanlı Ermenilerinin tehcir edilme sürecinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece sivil halkı değil, muharip silahlı kuvvet mensuplarını da

44 Unutulmamalıdır ki, Ermenilerin yeniden yerleşim için götürüldükleri yerler bir zamanlar “Verimli Hilal” olarak bilinen bölgenin bir parçasıydı.

45 Steven T. Katz, “The ‘Unique’ Intentionality of the Holocaust”, *Modern Judaism*, Vol. 1, No.2 (Sept. 1981), ss. 174-175..

46 Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use...*, s. 120

47 Lewy'ye göre bu istisnalar, Adolf Hitler'in, Berlin, Köln ve Münih'teki Yahudileri Nihai Sonuç'a dâhil etmemesine benzetilebilir; bkz: Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 251.

48 Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use...*, s. 118.

olumsuz yönde etkileyen had safhada kıtlık, yoksulluk ve yaygın durumda olan tifüs gibi sâri hastalıkların yaşandığı bir dönemde gerçekleşmiş olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında hâkim olan bu koşullar altında, tehcir sırasında ölü sayısının oldukça yüksek olması, önceden hesaplanmış bir imha planı ve/veya bu yönde bir sonucun ortaya çıkması amaçlanmamışsa da mümkündür. Yukarıda sözü edilen (Türk siviller ve askerler arasında da eşit derecede yüksek can kaybına neden olan) faktörleri, Osmanlı Ermenilerine yönelik böyle bir politika ve amaçla bağdaştırmak son derece zor görünmektedir. Ancak, 1915 olayları hakkında yazan çok sayıda yazar, çoğu zaman, bir gruba mensup kişilerin bir yerden başka bir yere zorla nakledilmeleri (veya zorla yerlerinden edilmeleri)⁴⁹ ile grubun taammüden yok edilmesi arasındaki önemli farkı görmezden gelmek veya dikkate almamak gibi bir hataya düşmektedirler.⁵⁰

Yine de, Ermenilerin çektikleri sıkıntılar göz ardı edilemez. Hatta I. Dünya Savaşı'nın ertesinde İstanbul'da kurulan (ve Peter Balakian'a göre "II. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştirilen Nüremberg Mahkemelerinin önceli"⁵¹ olan) Divan-i Harbi örfilerin bir ölçüde bu görüşü nedeniyle kurulduğu ileri sürülebilir.

Kanıtlar ve Suçluluk

Bazı bilim insanları, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Nüremberg mahkemesi ile 1919–1920 yılları arasında İstanbul'da kurulan askeri mahkemelerin duruşmalarının, her iki olayda yönetici çevrelerin suçluluklarını ortaya koyar nitelikte olduğunu ve tarihi gerçeklerin keşfedilmesine katkıda bulduklarını belirtmiştir. Nazi liderlerini kovuşturması ile dikkat çeken Nüremberg duruşmalarının ilki ve en çok bilineni, Nüremberg Uluslararası Askeri Mahkemesi'nde Öndegelen Savaş Suçlularının Duruşması olmuştur.⁵² Ana duruşma sırasında, II. Dünya Savaşı'nda suç işlemekle itham edilen 24 kişinin 21'i yargılanmış ve toplam on iki sanık ölüme, üçü müebbet hapse, dördü de on ile yirmi

49 Zorla nakil İngilizcedeki "forcible transfer" teriminin karşılığı olarak kullanılmış, zorla yerinden etmek ise İngilizcedeki "forced displacement" teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır.

50 Örneğin, Aron Rodrigue, Ermenileri yok etme niyetinin var olduğunu sorgulamadan kabul eder ve Ermenileri tehcir etme kararının, katliam anlamına geldiğini belirtir. Bkz: Aron Rodrigue, "The Mass Destruction of Armenians and Jews in the 20th Century in Historical Perspective", *The Armenian Genocide and the Shoah*, eds. Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller içinde (Zürich, Chronos Verlag, 2002), s. 309.

Bu bağlamda Uluslararası Adalet Divanı (26 Şubat 2007 tarihinde aldığı Hükümde) "bir grubun üyelerinin sınır dışı veya yerinden edilmesinin, zorla olsa bile, o grubun yok edilmesi anlamına gelmeyeceği ne de yaşanan tahribatin yerinden etmenin otomatik sonucu olacağı"nı belirtmiştir. Bkz: *Case Concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)* (Judgment) General List No. 91 [2007] ICJ 1 (26 Şubat 2007), para. 190.

51 Peter Balakian, *The Burning Tigris: A History of the Armenian Genocide* (London: Random House, 2005), s. 331.

52 Bu duruşmaları takiben ABD Nüremberg Askeri Mahkemelerinde Kontrol Konseyi Yasası No.10 kapsamında daha düşük öneme sahip savaş suçlularının yargılandığı ikinci bir dizi duruşma gerçekleşmiştir.

yıl arasında değişen hapis cezasına çarptırılmıştır.⁵³ Ayrıca, SS, SD, “Gestapo” ve Nazi Partisinin Liderlik Kıtaları olmak üzere dört grup, organize suç örgütü ilan edilmiştir.⁵⁴

Öte yandan İTC hükümeti liderlerini yargılamak ve cezalandırmak amacını güden Divan-ı Harb-i Örfi 22 Temmuz 1919 tarihindeki esas duruşmasında⁵⁵ sanıkların pek çoğunu, kuvvet kullanmak suretiyle hükümeti devirmek ve anayasal rejime son vermekten suçlu ve ülkenin çeşitli bölgelerindeki can kayıplarından sorumlu bulmuştur. Üst düzey İTC liderleri olan Mehmet Talat, İsmail Enver, Ahmet Cemal ve Dr. Nazım gıyabî idam cezasına, diğer sanıklar da uzun süreli hapis cezalarına çarptırılırken,⁵⁶ başka sanıklar da diğer kovuşturmalar sonucunda çeşitli suçlardan mahkûm olmuşlardır.

Her iki olayla ilgili duruşmaların, özellikle de gerçeklerin ortaya çıkarılması ve işlenen suçlardan doğan sorumluluğun saptanması açılarından taşıdıkları önem arasında paralellikler kurulmuştur. Hiç şüphesiz, karşılaştırma konusu olan bu hususlar, Nüremberg duruşmalarının en tartışmasız yönlerini oluşturmaktadır. Ermeni örneğine gelince, bazı yazarlar, 1915 olaylarının Osmanlı Ermenilerini yok etme niyetinin gerçekleştirilmesini simgelediği görüşünün, Divan-ı Harbi Örfilerin bulguları tarafından desteklendiğini ileri sürmüştür.

Öte yandan, birçok bilim insanı bu görüşe karşı çıkıp, söz konusu mahkemelerde yapılan duruşmaların saygınlığını sorgulamaktadırlar. Duruşmaların saygınlığı, yahut, dürüst ve âdil bir yargılama kavramları bağlamında önemli olan ve Robert Melson tarafından da vurgulanan bir husus, bu duruşmaların yapılmasını talep eden İtilaf ve Hürriyet Fırkası yetkililerinin kendilerinden önce iktidarda bulunan İTC’yle dost olmamalarıydı⁵⁷ ki, bu gerçek, sözü edilen kovuşturmaların arka planındaki önemli etkenlerden birini oluşturmaktaydı.⁵⁸ Askeri mahkemelerin kurulmasının ardında yatan asıl etken ise, galip devletlerin bu yoldaki baskıları olmuştu. Böylelikle hem iç ve hem dış siyasi müdahaleler, yargılamaların dürüst ve adil bir şekilde sürdürülmesini engellemiştir. Bu çerçevede, 1919–1920 yılları arasındaki askeri mahkemelerdeki duruşmalarda hukuka uygunluk açısından temel koşulların eksik olduğu göze çarpmaktadır. Bu konuda Lewy şunları belirtiyor:

53 Öndegelen Alman Savaş Suçluları Duruşması için Uluslararası Askeri Mahkeme tarafından alınan Hüküm (bkz: “Judgment,” *The American Journal of International Law...* s. 333.

54 Nüremberg Duruşmaları’nın kısa ve öz anlattımı için bkz: David J. Scheffer, “Nuremberg Trials”, *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, vol. 2., ed. Dinah L. Shelton içinde (Macmillan, 2005), ss. 764-772.

55 Türk Bakanlar Kurulu’nun divan-i harbi örfi kurma kararı 14 Aralık 1918’de alınmıştır. Mahkemelerinin statüleri ise 8 Mart 1919’da belirlenmiştir. Mahkemenin temel görevi katliamlar ve yasadışı, kişisel kar edinme suçlarının soruşturulmasıydı. Bkz: *Takvimi Vekayi*, no: 3540, 5 Mayıs 1919.

56 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, ss. 74,-76.

57 Robert Melson, *Revolution and Genocide...*, s. 150.

58 Savaş sonrasında ülkeye verdikleri zarardan ötürü Jön Türkler eleştiri yağmuruna tutulmuşlardır.

Osmanlı yargılama usullerine uygun olarak 1919–1920 yıllarındaki davalarda divan-ı harp mahkemelerindeki savunma avukatlarının ön duruşmalardaki soruşturma dosyalarına erişimi engellendi ve duruşmalardan önce yapılan soruşturmalarda müvekkillerine eşlik etmelerine izin verilmedi. 6 Mayıs 1919’da ana duruşmanın üçüncü celsesinde, savunma avukatı, mahkemenin iddianameye sanki kanıtlanmış bir gerçekmişçesine tekrar tekrar atıfta bulunmasına itiraz etti, ancak mahkeme itirazı kabul etmedi... Mahkeme kararı, hiçbir şekilde çapraz sorgulamaya tabi tutulmayan, sadece duruşmalar sırasında sözü edilen veya okunan belgelerle ifadelere dayanıyordu.⁵⁹

Hukuka uygunluk açısından ciddi ihlallerin yanı sıra, duruşmalara ait özgün belgelerin mevcut olmaması nedeniyle, divan-ı harplerce elde edilen bulguların güvenilirliği ve delil olarak değeri de şüpheli duruma düşmüştür. Mahkemelerin bulgularının ve verdikleri hükümlerin dayandığı özgün belgeler elde mevcut değildir; bu belgelerin sadece çoğaltılmış ve doğruluğu şüpheli olan kopyaları bulunmaktadır.⁶⁰

Karşılaştırma yapmak amacıyla, Nüremberg duruşmalarının “kalıcı bir saygınlık” kazanmasının, bunların hukuka uygun olarak gerçekleştirilmesinden kaynaklandığı belirtilmelidir.⁶¹ Nüremberg Askeri Ceza Mahkemesi Tüzüğü tüm sanıklar için adil bir duruşma düzenlenmesini şart koşmuş ve bu amaçla temel yasal usuller belirlenmiştir.⁶² Söz konusu yasal usullere uygun olarak, 28 Alman avukat her bir sanık için savunma görevini üstlenmiş, 11 avukat ise suç sayılacak davranışlarla suçlanan altı örgüt için savunma görevini yerine getirmiştir. Ayrıca, 61 tanık (sanıkların 19’unun haricinde) sözlü olarak savunma makamı adına ifade vermiş, ayrıca 143 kişi yazılı ve sözlü ifade yoluyla tanıklıkta bulunmuştur. Bunlara ilaveten, Askeri Mahkeme, suç oluşturan eylemlerden ötürü suçlanan örgütler için 22 tanığın ifadesini dinlemiştir. Tüm bunlara ek olarak, savcılık adına delil ve ifade olarak kayda geçen tüm belgelerin kopyaları, savunma makamına sunulmuştur.⁶³ Bütün bunlar, Nüremberg mahkemesinin, sanıklar için adil bir yargılama gerçekleşmesini sağlayabilmek amacıyla tüzüğünde öngörülen yasal usullere büyük ölçüde sadık kaldığını göstermektedir.

59 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, ss. 79–80.

60 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s. 80.

61 David J. Scheffer, “Nuremberg Trials...”, s. 766.

62 Nürnberg Askeri Ceza Mahkemesi Yasası, “IV Sanıklar İçin Adil Duruşma”, Madde 16, (a)-(e).

63 Bkz: David J. Scheffer, “Nuremberg Trials...”, 766–770 ve Judgment of the International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals (bkz.: “Judgment,” *The American Journal of International Law*, ss. 173-174).

Nüremberg Mahkemesi'nin dikkate değer bir başka özelliği ise mahkemeye sunulan kanıtların miktarı ve niteliğinin yanı sıra, bu belgelerin korunması ve duruşmaların gelecek için referans teşkil etmelerini sağlamak için gösterilen çaba olmuştur. Savcılara sunulanlar arasında Almanlara ait 100.000 belge, milyonlarca metre video film ve 25.000 fotoğraf bulunmaktadır. Buna ilaveten, Mahkeme'nin atadığı stenograflar 17.000 sayfalık zabıt düzenleyerek tüm ifadeleri kayda geçirmişler, ayrıca tüm duruşmaların ses kayıtları arşivlenmiştir.⁶⁴ Bu gerçekler dikkate alındığında, Mahkemeye sunulan belgelerin özgünlüğünün sorgulanması güç görünmektedir. Bu bağlamda Guénaél Mettraux'nun da işaret ettiği üzere, "Nüremberg Mahkemesi'nin Holokost'u ele alma biçiminin ve titiz belgeleme çalışmalarının, bu olayların kamuoyu tarafından algılanmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuş ve konunun histografisini şekillendirmiş olduğunu" kaydetmek gerekmektedir.⁶⁵ Gary J. Bass, "Nüremberg hukuka saygı açısından en büyük zaferlerden biri olarak kalacaktır. Bu nedenle savaş suçlarının yargılanmasını destekleyenler tarafından o denli övülmüştür ki, [Nuremberg duruşmalarını] methetmeyen her beyanın, eleştiri olarak algılandığını" belirtmektedir.⁶⁶ Bunun aksine, 1919–1920 askeri mahkemelerindeki yargılama usulleri, hukuken yetersizdi ve tarihi gerçeklerin saptanmasına olan katkıları, en iyimser ifadeyle, kısıtlıydı.

Divan'ı Harplerin kararları hakkında yapılan eleştiriler günümüze özgü değildir. İTC liderlerinin duruşmaları görülmekteyken, yargı usullerine ilişkin eksiklikler, Ermeniler arasında da yaygın olarak dile getiriliyordu. Ayrıca İngiliz yetkililer sıklıkla duruşmaların bir "maskaralık" olduğunu söylemişlerdir.⁶⁷ Tüm bu kuşku ortasında, İstanbul'daki İngiliz kuvvetleri 28 Mayıs 1919'da tutukluları Malta'ya nakletmiş ve Kraliyet Savcısından olaylar hakkında kovuşturma başlatmasını talep etmiştir. Bu arada, Türk yöneticilerinin 1915 olaylarına ilişkin suçluluğunu kanıtlayacak delil arama çalışmasına da devam edilmiştir.

Ancak, İngiliz Başsavcısının gözaltına alınan ve kovuşturulması önerilen Türklere yönelik kanıtların hazırlanması yolundaki talebi üzerine, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği yöneticisi olan Sir Harry Lamb, Malta'ya sürülen sanıkların "hukuki geçerliliği olan hiç bir kanıt olmaksızın tutuklandıklarını" belirtmiştir. Dosyalarda bulunan bilgilerin büyük bir kısmının sadece Ermeni kaynaklarından elde edilmiş olması güvenilirliklerini yitirmelerine yol açmıştı: "Hukuksal açıdan

64 Bkz.: David J. Scheffer, "Nuremberg Trials"... ss.766-770 and "Judgment"... ss. 173-174 .

65 Guénaél Mettraux, *International Crimes and the Ad Hoc Tribunals* (Oxford: Oxford University Press, 2005), s. 198.

66 Gary Jonathan Bass, *Stay the Hand of Vengeance The Politics of War Crimes Tribunals*. (Princeton: Princeton University Press, 2000), 203 Nüremberg duruşmalarının bütünlüğü ve engin belgeleri hakkında bkz: Telford Taylor, "The Nuremberg Trials", *Columbia Law Review*, Cilt 55, no.4 (Nisan 1955), ss.521–525.

67 Örneğin, İngiliz yüksek komiseri Calthorpe bu duruşmalar için "maskaralıktan daha beter" tanımını uygun görmüştür; bkz: FO 371/4174/88761, Calthorpe'dan Curzon'a, 30 Mayıs 1919. Akabinde, Calthorpe ile aynı görevi üstlenecek olan J.M de Robeck "Askeri Mahkemenin başarısızlığının çok büyük olduğunu ve bulgularının hiçbir şekilde kayda bile alınmayacağını" kaydetmiştir; bkz: FO 371/4147/136069, J.M. de Robeck'ten Curzon'a, 21 Eylül 1919.

dosya mevcut değildi. Pek çok kez sadece farklı değerlerde Ermenilere ait ifadeler vardı.”⁶⁸

Kanıt arayışında olan İngiliz İşgal Kuvvetleri, bir Ermeni olan Haigazn Kazarian’ı Osmanlı devlet arşivlerinde derinlemesine bir araştırma ve inceleme yapmakla görevlendirmişlerdir. Ancak Kazarian’ın derlediği belgelerin hiçbirisi, Osmanlı devletinin katliamlarda yardım ve yataklık yaptığına dair İngiliz mahkemelerince kabul edilebilir nitelikte bir yasal delil olarak değerlendirilmemiştir.⁶⁹

Suçluluğu kanıtlayacak delilleri bulmakta zorlanan İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bunun üzerine ABD Dışişleri Bakanlığı’ndan yardım talebinde bulunmuş ve 31 Mart 1921’de Lord Curzon Washington’daki İngiliz Büyükelçisi A. Geddes’e telgraf çekerek “Amerika Birleşik Devleti’nin kovuşturma bakımından değer taşıyacak delillere sahip olup olmadığını tespit etmesini” istemiştir.⁷⁰

Sir Harry Lamb, Amerikan Büyükelçiliği ile ona bağlı Anadolu’daki konsolosların 1916 yılına kadar görev yaptıklarını dikkate alarak, “Amerikalıların yüklü miktarda ve paha biçilmez nitelikte malzemeye sahip olması gerektiği”⁷¹ tahmininde bulunmuştur. Ne var ki, 13 Temmuz 1921’de İngiliz Büyükelçisi, Londra’ya gönderdiği şu telgrafla, ABD Dışişleri Bakanlığı’nda bulunan çok sayıdaki belge arasında Ermeni olaylarını tam olarak gözler önüne seren kayda değer hiçbir belge bulamadığını belirtmiştir:

Malta’da mahkeme edilmek üzere gözaltında tutulan Türklere karşı delil olarak kullanılabilecek hiçbir belgenin bulunmadığını Lord Hazretleri’ne üzülererek bildirmek zorundayım (...) Dışişleri Bakanlığı’nda bulunan raporlar hiçbir şekilde söz konusu Türkler’in mahkumiyeti için kanıt niteliğinde görünmüyor, hatta bu belgeler hâlihazırda Majestelerinin Hükümeti’nde bulunan bilgileri kuvvetlendirmek ve tamamlamak açısından da faydalı görünmüyor (...) Korkarım ki, Amerika Birleşik Devletleri hükümetinden bu konu hakkında daha fazla bilgi talebinde bulunmanın bir faydası olmayacaktır.⁷²

68 FO 371/6500/E3554: Inclosure, Sir H. Lamb zaptları, Veli Nejdet, 8 Kasım 1920 dosyası.

69 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, ss. 124–126.

70 FO 371/6500/E3552: Curzon’dan Geddes’e, 31 Mart 1921 tarihli 176 nolu tel.

71 FO 371/6500/E3554: Inclosure, Sir H. Lamb tarafından tutulan zaııtılar, Veli Nejdet 8 Kasım 1920 dosyası. Lamb büyük bir olasılıkla bu sonuca Amerikan Büyükelçiliği ile ona bağlı Anadolu’daki konsolosların 1916 yılına kadar açık kalması yüzünden varmıştır.

72 FO 371/6504/E8515: Craigie, Washington İngiliz Maslahatgüzarı’ndan Lord Curzon’a, No.722 13 Temmuz 1921 tarihli yazışma.

Kısa bir süre sonra, İngiliz Kraliyet Başsavcısı, “suçlanan sanıklara yöneltilen suçlamaların, bir mahkemede hukuken kanıtlanmasını olasılıksız gördüğünü”⁷³ belirtmiş ve çok geçmeden de Malta’daki tüm tutuklular serbest bırakılmıştır.⁷⁴

Yukarıda belirtilen gerçeklerin, Ermeni örneğinin Holokost’tan çok belirgin bir şekilde farklı olduğunu ortaya koyduğunu söylemeye gerek yoktur. Buna karşılık, genel anlamda “Ermeni olayı”nın niteliği ve özellikle de 1915 yılında yaşanan olaylarda Osmanlı yönetici çevrelerinin sorumluluğu ile ilgili tartışmalar günümüzde de devam etmektedir.

Sonuç

Holokost’un ayırıcı özelliği, grup aidiyeti nedeniyle Yahudi nüfusunun kasti olarak yok edilmesi niyetinde yatmaktadır. Yahudilerin imha edilmesi öncelikli bir amaç teşkil etmekteydi. Holokost’u gerçekleştirebilmek için gerekli olan toplumsal ve tarihi unsurların yanı sıra, bu amaca odaklanmış zihniyet, ırkçılık ve anti-semitizme dayanan Nazi ideolojisinde ifadesini bulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda ise, buna tekabül eden bir anti-Ermeni ideolojisi, Ermenilere gösterilen (ve uzun bir geçmişe sahip olan) hoşgörü nedeniyle, asla oluşmamıştır. Bu nedenle, Osmanlı Ermenilerinin çektikleri acılar ile tehcir kararının arkasında yatan nedenler, ideolojik bir zorunluluk veya ırkçı bir saik temelinde açıklanamaz.

Tehciri savaş bölgelerinin yakınında ve stratejik noktalarda yaşayan Ermeni halkını kapsayacak şekilde genişletme yönündeki resmi karar, Van isyanının ardından gerekli ve meşru bir milli güvenlik önlemi olarak alınmıştır. Bu karar, savaş zamanında ve askeri zorunluluklar çerçevesinde uygulanmıştır. Ayrıca, tehcire tâbi tutulanlar, etnik, ırksal, milli veya dinsel kimlikleri nedeniyle değil, Ermeni milliyetçilerin çete harbi başlatarak Müslüman halkı katletmeleri ve Osmanlı ordusuna arkadan saldırmak amacıyla düşmanla işbirliğine girmeleri sonucunda bu önlemin konusu olmuşlardır.

Bütün bunlar, elbette Ermenilerin o tarihlerde yaşadıkları sıkıntıları ve büyük acıları göz ardı etmeyi gerektirmez. Buna karşılık, sadece hayatlarını kaybedenlerin sayısının yüksekçe olması, olayların önceden tasarlanmış veya kasten yapıldığı iddiasına geçerlilik kazandırmaz. Bundan da önce, önemli miktardaki müslüman

73 FO 371/6504/E8745: Başsavcılık Dairesi’nden Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığına, 29 Temmuz 1921.

74 Malta’daki tutukluların serbest bırakılmasının ardında yatan nedenlerden biri de 1920 yılındaki parlamento seçimlerinde (Mustafa Kemal liderliğindeki) milliyetçilerin zafer kazanmasını takiben tutuklanan İngiliz subayların serbest bırakılması karşılığında bir anlaşma için baskı uygulamak istenmesidir. Ancak, bu durum Ermenilerin yaşadığı trajediye karıştığı iddia edilenlere karşı İngilizlerin delil sunamadıkları gerçeğini değiştirmez.

Osmanlı tebasının ayaklanmacı Ermeniler tarafından katledilmiş olması gerçeğinin görmemezlikten gelinmesini de gerektirmez.

Olayları tek taraflı ve seçici bir şekilde inceleyerek aksini iddia etmek, o döneme ilişkin genel ve özel koşulları görmezden gelmek, sosyal bilimlerin yöntemi olamaz. Yaşanan can kaybının büyük bir kısmının tehcir veya silahlı çatışmalarla ilgisi olmayan -örneğin sert iklim, gıda tedarikindeki kıtlık, yaygın görülen tifüs ve açlık gibi- unsurlardan kaynaklandığını, nüfus azalmasının önemli bir nedeninin de dış göçler olduğunu kabul etmemek mümkün değildir. Sonuçta, çok fazla sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olan bu olaylar, müslüman Osmanlı tebasını, hatta savaştan ordu mensuplarını da aynı derecede etkilemiştir. Bütün bu olgular, her halde, Osmanlı Devletinin önceden tasarladığı ve desteklediği bir yok etme planı temelinde açıklanamaz. Bütün bu nedenlerle, tehcir esnasında yaşanan çok sayıdaki ölümlerin, Osmanlı İmparatorluğu tarafından planlı ve kasıtlı olarak gerçekleştirildiği iddiasının inandırıcı olduğunu söylemek güçtür.

Osmanlı yöneticilerinin, 1915 yılında vuku bulan trajik olaylardan sorumlu olduklarına yönelik iddialar, yeterli belge ve kanıtlarla halen doğrulanamamıştır. Bu nedenle, mevcut koşullarda, dönemin sorumlu Osmanlı liderlerinin Ermenileri yok etme niyetini taşıdıkları ve bu doğrultuda harekete geçmiş olduklarını var saymak adil olmayacaktır.

1915 yılındaki olaylara ilişkin, bilimsellik adı altında yapılan çalışmalar, tek yanlılık ve seçicilik nedeniyle eksik ve sonuçları hatalı çalışmalar olmuştur. Bu çerçevede, tarihi gerçeklere dayanmak yerine, önyargılı hareket egemen olmuştur.⁷⁵ Richard G. Hovannisian'ın belirttiği üzere, "geçmiş değişirmek veya silmek suretiyle, tarihsel dürüstlüğe özen gösterilmeden bugünün durumu yaratılır ve geleceğe dönük projeksiyonlar yapılır."⁷⁶ 1915 Ermeni olayları ile ilgili olarak, tarihsel dürüstlük henüz akademik özgürlüğün ve saygınlığın ayrılmaz bir parçası haline gelmemiş görünmektedir. Bu hedefe ulaşıldığında, dünya kamuoyu ağırlıklı olarak 1915 olaylarının Hitler'in Nihai Sonucu ile aynı kategoride yer alamayacağı görüşünü paylaşacaktır.

75 Caroline Finkel'in da belirttiği gibi, İkinci derecede veya dolaylı bulgular, kanıt oluşturamaz ve yargıya ulaşmak için araştırmanın tamamlanmasını beklemek gerekir: Anadolu ve Suriye'de Birinci Dünya Savaşı sırasında halklar arasında yaşanan şiddetin öyküsünün ağırlıklı olarak tek taraflı -Ermeni tarafından- anlatılmış olması ile sonuçlanan "Osmanlı Ermeni tarihindeki anlatımcı boşluğun" doldurulmaya ve kesinlikle doğrulanmaya ihtiyacı vardır. Bkz: Caroline Finkel, *Osman's Dreams, the Story of the Ottoman Empire 1300-1923* (London: John Murray, 2005), ss. 535-536.

76 Richard G. Hovannisian, "Denial of the Armenian...", s. 202.